

ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΩΜΑΤΙΚΑ ΦΥΤΑ ΓΙΑ ΕΝΑ ΠΙΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΜΑΝΩΛΑΚΗ Τ.

52^ο Δημοτικό Σχολείο Ηρακλείου, Δ/ση Α/θμιας Εκπ/σης Ηρακλείου
e-mail: Tsampika@mail.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο ανθρώπινος οργανισμός καταπονείται από την αλόγιστη χρήση φαρμάκων, χημικών καλλυντικών παρασκευασμάτων και το περιβάλλον επιβαρύνεται καθημερινά από τα κατάλοιπα των κάθε λογής χημικών προϊόντων που χρησιμοποιούνται για την καθαριότητα και την απολύμανση του σπιτιού.

Στόχος του προγράμματός μας είναι να γνωρίσουν τα παιδιά τους κινδύνους που συνεπάγεται ο σύγχρονος τρόπος ζωής και να ευαισθητοποιηθούν στη χρήση φιλικών προς το περιβάλλον υποκατάστατων των χημικών (διάφορες συνταγές με βότανα και αρωματικά φυτά). Η πλούσια βιοποικιλότητα της Κρήτης σε βότανα και η ενασχόλησή τους με το σχολικό κήπο απ' ενός κάνει το θέμα πιο προσιτό στα παιδιά και απ' ετέρου τους δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσουν την πορεία ανάπτυξης, τον κύκλο ζωής και τις καλλιεργητικές φροντίδες των φυτών. Μέσα απ' τις σελίδες του «βιβλίου» που θα φτιάξουν «Το Αλφαβητάρι των Βοτάνων» θ' αναδείξουν ενδημικά φυτά της Κρήτης και θα ευαισθητοποιηθούν στην προστασία αυτών που κινδυνεύουν προς εξαφάνιση.

ΜΑΝΟΛΑΚΙ Τ.

e-mail: Tsampika@mail.gr

ABSTRACT

The human body is tired from the thoughtless use of medicine and cosmetic chemical concoctions with the environment daily to be strained from the residues of any kind chemical products used for the cleanliness and disinfection of the house.

The goal of this program is for the children to be acquainted with the dangers resulting from the modern way of living and to become aware of the use of friendly to the environment substitutes of the chemical cleaning agents (several concoctions made of herbs and aromatic plants). Crete's variety and abundance in herbs and their enactment with the school garden on the one hand makes the subject more familiar to the children and on the other hand it provides them with the opportunity to make known the course of development, the circle of life and the cultivation needs of the plants. Through the pages of the book they will create, "The Alphabet of the herbs", they will show off indigenous plants of Crete and they will become more sensitive to the protection of those in danger of extinction.

Λέξεις κλειδιά: χημικά, περιβάλλον, ρύπανση, ευαισθητοποίηση, βότανα, ενδημικά Κρήτης, φυτά υπό εξαφάνιση

1. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΘΕΜΑΤΟΣ

- § Ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα των μαθητών μας σαν θέμα του οικείου και άμεσου προς αυτούς περιβάλλοντος.
- § Υλοποιείται μέσα στο φυσικό περιβάλλον δίνοντας τη δυνατότητα να ξεφύγει η εκπαίδευση απ' τα στενά όρια της τάξης. Σημαντική βοήθεια σ' αυτό ο μικρός κήπος του σχολείου μας που βρίσκεται δίπλα από τις αίθουσες διδασκαλίας, η γειτνίαση του σχολείου με το ΑΤΕΙ Κρήτης και με παρακείμενους αγρούς.
- § Προωθεί το άνοιγμα του σχολείου από τα στενά σχολικά πλαίσια, ισχυροποιώντας την αλληλεπίδραση σχολείου – κοινωνίας και δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να έρθουν σε επαφή με ανθρώπους κάθε ηλικίας και μορφωτικού επιπέδου, υιοθετώντας έτσι στάσεις και συμπεριφορές κοινωνικά αποδεκτές.
- § Δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να προσεγγίσουν ένα περιβαλλοντικό υπαρκτό πρόβλημα και να κατανοήσουν τη σχέση αλληλεξάρτησης ανθρώπου και περιβάλλοντος.
- § Ευαισθητοποιεί τα παιδιά σε θέματα προστασίας ποικιλιών ή ειδών που κινδυνεύουν (ιδιαίτερη αναφορά στα φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά της Κρήτης που κινδυνεύουν να εξαφανιστούν).
- § Αναλαμβάνουν δράσεις όπως το φύτεμα και η περιποίηση του κήπου για την αναβάθμιση και την προστασία του μικρού αυτού χώρου, με απώτερο στόχο την υιοθέτηση προσωπικών στάσεων, αξιών και συναισθημάτων ενδιαφέροντος για το τοπικό και πλανητικό περιβάλλον και την ποιότητα ζωής σήμερα και στο μέλλον.
- § Εμπλουτίζει τις γνώσεις τους σχετικά με την καλλιέργεια των φυτών, τα στάδια ανάπτυξής τους και τους κινδύνους που διατρέχουν αυτά και το περιβάλλον μας γενικότερα από τις ανθρώπινες επεμβάσεις.
- § Δίνει τη δυνατότητα να πειραματιστούν τα παιδιά για παραγωγή εκχυμάτων από κάποια ιδιαίτερα φαρμακευτικά φυτά και να φτιάξουν διάφορες ουσίες, π.χ. καταπλάσματα για επούλωση τραυμάτων.

2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

- Ø Γνωριμία με τα βότανα και αρωματικά φυτά του τόπου μας στο φυσικό τους περιβάλλον, καθώς και καλλιέργειά τους στον κήπο του σχολείου μας.
- Ø Προβληματισμός για τις επιπτώσεις στον οργανισμό και στο περιβάλλον των κάθε λογής χημικών παρασκευασμάτων που χρησιμοποιούμε καθημερινά.
- Ø Ενίσχυση της γραπτής και προφορικής έκφρασης των μαθητών, μέσα από τις εργασίες και την επαφή τους με επιστήμονες και ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας καθώς και της εικαστικής έκφρασης μέσα από τη ζωγραφική, τα τραγούδια, τα θεατρικά δρώμενα και το παιχνίδι.
- Ø Κατανόηση του φυσικού περιβάλλοντος μέσω της ενασχόλησης των μαθητών με το σχολικό κήπο και την προσπάθεια για την αισθητική ανάπτυξη του χώρου όπου ζουν κι εργάζονται.
- Ø Ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας, ευθύνης και καλλιέργεια κοινωνικότητας μέσα από την ομαδοποίηση και την κατανομή εργασιών.
- Ø Ανάπτυξη κριτικής σκέψης μέσα από την έρευνα, την παρατήρηση, την εξαγωγή συμπερασμάτων και την αξιολόγηση καταστάσεων.
- Ø Οι γνώσεις και οι εμπειρίες τους θα τα βοηθήσουν να κατανοούν το περιβάλλον και τα προβλήματα που σχετίζονται μ' αυτό καθώς και την αδιάρρηκτη σχέση (συνύπαρξης και αρμονίας) ανάμεσα σ' αυτό και τον άνθρωπο. Θα κατανοήσουν πως προστασία του περιβάλλοντος δεν είναι μεγάλα λόγια για ειδικούς και επιστήμονες, αλλά μικρές καθημερινές αλλαγές που ο καθένας μας οφείλει στις επόμενες γενιές.

3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Για να πετύχουμε τους στόχους μας εργαστήκαμε με τις παρακάτω μεθόδους:

- Ø Με τη μέθοδο «Εφαρμογής Σχεδίου» ή Μέθοδο «Project» (Frey K., μετάφραση Κ. Μάλλιου, (1986), *Η μέθοδος Project*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη) ξεκινήσαμε επιλέγοντας το θέμα της εργασίας μας. Στη συνέχεια τα παιδιά οργανώθηκαν σε ευέλικτες ομάδες, και ξεκίνησαν τη συλλογή

πληροφοριών από τη βιβλιογραφία και το διαδίκτυο. Αντάλλασσαν πληροφορίες, συζητούσαν για τα αποτελέσματα, την πορεία των εργασιών και την αξιολόγησή τους. Πολλές φορές, μέσα από τη συζήτηση έθεταν νέους στόχους.

❖ **Ειδικοί επιστήμονες** συνεργάστηκαν μαζί μας, επιλύοντας τα προβλήματα που παρουσιάζονταν. Με προβολές διαφανειών, ομιλίες, συνεντεύξεις και περισσότερο κουβέντα με τα παιδιά, κατάφεραν να τα ευαισθητοποιήσουν γύρω από την καλλιέργεια, τη χρήση και τη διάσωση των φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών του τόπου μας.

❖ Με τη **μελέτη πεδίου**, οι μαθητές βρέθηκαν στους πρόποδες του Γιούχτα, στο φαράγγι του Αλμυρού, στους κήπους του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας και του ΑΤΕΙ Κρήτης όπου, με τη βοήθεια των επιστημόνων που μας συνόδευαν μελέτησαν από κοντά τα αυτοφυή φυτά του τόπου κι έμαθαν περισσότερα για τη χρήση και τον τρόπο που πρέπει να τα συλλέγουν για να μην τα καταστρέφουν.

❖ Αξιοποιήσαμε τις **ερμηνευτικές δραστηριότητες**, περιλαμβάνοντας εκθέσεις των φυτών μας, φυλλάδια για τις χρήσεις και παρενέργειες των βοτάνων, περιηγήσεις στη φύση για συλλογή στοιχείων και φυτών, ομιλίες – παρουσιάσεις.

❖ Οι δραστηριότητες **προσομοίωσης, τα παιχνίδια ρόλων και τα εκπαιδευτικά παιχνίδια** βοήθησαν στην αναπαράσταση ρεαλιστικών καταστάσεων και πρόσφεραν ικανοποίηση και χαρά στα παιδιά.

4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

❖ **Ο σχολικός κήπος:** Καθαρισμός του κήπου και περιποίηση των φυτών που υπάρχουν, φύτευση άλλων βοτάνων και καλλιεργητική φροντίδα τους από τα παιδιά, όλη τη σχολική χρονιά.

❖ **Συνέντευξη** των παιδιών από τον κ. Στιβακτάκη, ιδιοκτήτη της εταιρίας αρωματικών φυτών «Κνωσός», για την καλλιέργεια, τυποποίηση, διακίνηση, εισαγωγή, εξαγωγή φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών.

❖ **«Ξενάγηση στα φυτόρια της Διεύθυνσης Δασών»** από τον περιφερειάρχη της Διεύθυνσης Δασών κ. Θωμά Ρούσσο.

❖ **Κ.Π.Ε. Αρχανών, «Το βοτανικό μονοπάτι:** Παρουσίαση προγράμματος βιοποικιλότητας από την κ. Ειρήνη Μπαγιάτη, του ΚΠΕ Αρχανών. Επίσκεψη στους πρόποδες του όρους Γιούχτας για παρατήρηση των φυτών της περιοχής, στο «Βοτανικό μονοπάτι» με τη συνοδεία του προέδρου του Φαρμακευτικού Συλλόγου Ηρακλείου κ. Νικήτα Ρούσσου και του φαρμακοποιού κ. Γενετζάκη Απόστολου.

❖ **«Ο κρυμμένος θησαυρός του κήπου»:** Εκπαιδευτικό παιχνίδι για τη γνωριμία με τα φυτά στον κήπο του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας. Στην ίδια επίσκεψη παρακολουθήσαμε ομιλία από τη γεωπόνο – βοτανικό του Μουσείου κ. Χατζηνικολάκη Ελένη, για τα φυτά που μας ενδιέφεραν, προβολή διαφανειών και ιδιαίτερη παρουσίαση των ενδημικών.

❖ **«Εξόρμηση στη φύση»:** Φαράγγι Αλμυρού. Παρατήρηση κι εξερεύνηση, φωτογράφιση και συλλογή φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών στο φυσικό τους περιβάλλον, υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση των γεωπόνων του Βοτανικού Τμήματος του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας, κ. Χατζηνικολάκη Ελένης και Αβραμάκη Μανόλη.

❖ **«Γνωριμία με τα σπάνια και κινδυνεύοντα προς εξαφάνιση φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά»** από τον δρ. Ζαχαρία Κυπριωτάκη. Επίσκεψη στον κήπο του ΑΤΕΙ Κρήτης, συζήτηση με τα παιδιά κι επίλυση των αποριών τους. Ιδιαίτερη μνεία στα ενδημικά φυτά της Κρήτης και στους τρόπους διάσωσής τους, καθώς και στις ιδιότητες και παρενέργειες από τη χρήση φαρμακευτικών φυτών.

❖ **«Επίσκεψη στο κέντρο της πόλης»** για διανομή φυλλαδίου σχετικού με τους κινδύνους για τον άνθρωπο και το περιβάλλον από τη χρήση των χημικών οικιακών καθαριστικών και προτροπή για αντικατάστασή τους με παρασκευάσματα από βότανα.

❖ **«Λαογραφικά στοιχεία»:** Συλλογή μαντινάδων σχετικών με τα βότανα.

❖ **«Το αλφαβητάρι των βοτάνων»** Στο τέλος της σχολικής χρονιάς φτιάξαμε το «Αλφαβητάρι των Βοτάνων» με γενικές πληροφορίες για τα βότανα, τις χρήσεις – παρενέργειές τους και ιδιαίτερη αναφορά σε ορισμένα ενδημικά είδη.

☉ «Φωτογράφιση»: Προσπαθήσαμε να κρατάμε (με την ψηφιακή φωτογραφική μηχανή) ζωντανή κάθε μας δραστηριότητα. Στόχος μας επίσης ήταν να φωτογραφίσουμε όσο περισσότερα φυτά μπορούμε για να χρησιμοποιήσουμε στο «Αλφαβητάρι» μας.

☉ «Έκθεση φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών» στις τάξεις, που στο τέλος του χρόνου μεταφέρθηκε σε κοινόχρηστο χώρο του σχολείου.

☉ «Εικαστικές δημιουργίες» Κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους προσπαθήσαμε για τις επετειακές και μη χειροτεχνίες μας ν' αξιοποιήσουμε αποξηραμένα μέρη βοτάνων και αρωματικών φυτών, φτιάχνοντας συνθέσεις, κολάζ, κάρτες και διάφορες κατασκευές.

5. ΔΡΑΣΕΙΣ – ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Δημοσίευση του προγράμματός μας στο τέλος του χρόνου σε εφημερίδα για γνωστοποίηση των εναλλακτικών τρόπων χρήσης των φαρμακευτικών φυτών ως φάρμακα και καθαριστικά – απολυμαντικά σπιτιού, καθώς επίσης και στις παρενέργειές τους. Οι αναφορές μας στα ενδημικά φυτά και στους τρόπους διάσωσής τους θα διαδραματίσουν σπουδαίο ρόλο στην ενημέρωση του κοινού, ενέργεια σημαντική για την προστασία τους.

Σε επίσκεψή μας στο κέντρο της πόλης θα μοιράσαμε φυλλάδιο με εναλλακτικούς τρόπους καθαρισμού του σπιτιού (αντικατάσταση των επικίνδυνων για την υγεία και το περιβάλλον χημικών με παρασκευάσματα βοτάνων), για παρέμβαση ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας. Επιστολή στο δήμαρχο για υιοθέτηση ενδημικών ειδών για τις δεντροφυτεύσεις των δρόμων της πόλης.

Διοργάνωση ημερίδας με ειδικούς επιστήμονες, εκπαιδευτικούς, τοπικούς φορείς και κατοίκους της περιοχής με κάλυψη από τα τοπικά ΜΜΕ.

Ανοιχτή έκθεση των αποτελεσμάτων στο κοινό που διοργανώθηκε από τους μαθητές με τη συνεργασία του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων και του Συλλόγου Διδασκόντων του σχολείου μας.

6. ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Αρχική αξιολόγηση: Αρχικά προσδιορίσαμε τους αντικειμενικούς στόχους και σκοπούς του προγράμματος, καταγράφοντας την ελεύθερη έκφραση ιδεών, απόψεων και συναισθημάτων των παιδιών, τόσο μέσα στην τάξη όσο και στη φύση. Εκτιμήσαμε τις απόψεις τους σε θέματα ποιότητας περιβάλλοντος και επιλέξαμε τα κριτήρια με τα οποία θα γινόταν η αρχική αξιολόγηση.

Διαμορφωτική αξιολόγηση: Κατά τακτά χρονικά διαστήματα γινόταν συζήτηση στην τάξη για να ελέγξουμε κατά πόσο οι μέθοδοι υλοποίησης του προγράμματος είναι ενδεδειγμένες ή πρέπει να επαναπροσδιοριστούν. Ελέγχουμε επίσης αν έχουν επιτευχθεί οι στόχοι και οι σκοποί του προγράμματος. Κάναμε τις απαιτούμενες παρεμβάσεις για βελτίωση του προγράμματος.

Τελική αξιολόγηση: Με τα ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν τα παιδιά στο Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αρχανών και στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, καθώς και με το παιχνίδι «Ο κρυμμένος θησαυρός του κήπου», διαπιστώσαμε πως τα παιδιά έχουν κατανοήσει σε μεγάλο βαθμό όλα όσα είχαν μάθει κατά την υλοποίηση του προγράμματος. Στην τελική αξιολόγηση δεν μας ενδιαφέρουν μόνο οι γνώσεις που απέκτησαν οι μαθητές μας αλλά και οι δεξιότητες, τα συναισθήματα, οι προσδοκίες και οι αξίες που υιοθέτησαν. Πολλά τα παραδείγματα μαθητών που υποσχέθηκαν να μιλήσουν στους κατοίκους των χωριών τους για τα σπάνια φυτά και την προστασία τους. (Ειδικότερα μετά από αναφορά των επιστημόνων στους βοσκούς που χαλάνε τις περιφράξεις των σπάνιων ενδημικών φυτών). Οι γονείς μας μετέφεραν τον επηρεασμό των μαθητών για τους κινδύνους που διατρέχει το περιβάλλον και η υγεία τους από τα χημικά οικιακά καθαριστικά και ότι τους προέτρεπαν να δοκιμάσουν τα παρασκευάσματα με βότανα που προτείνουμε στην εργασία μας.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Πιστεύουμε πως με την υλοποίηση του προγράμματός μας:

Οι μαθητές και το κοινωνικό τους περιβάλλον ενημερώθηκαν σε σημαντικό βαθμό για την κατάσταση του τοπικού οικοσυστήματος και ειδικότερα όσα αφορούν στα φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά του τόπου, τα προβλήματα που συνδέονται μ' αυτά (διατήρηση και διάσωση τους) και για την αναγκαιότητα της αρμονικής συνύπαρξης με σχέση αλληλεξάρτησης του ανθρώπου με το περιβάλλον του.

Παράλληλα οι πολίτες της πόλης μας, αρχής γενομένης από τη γειτονιά του καθενός μας, ευαισθητοποιήθηκαν για την προστασία της ανεκτίμητης φυσικής κληρονομιάς του νησιού μας, ώστε κάποια στιγμή να υπερισχύσει στην καθημερινή πρακτική τους η ανάληψη δράσεων φιλικών προς το περιβάλλον.

Σημαντική προσφορά στη διαμόρφωση αξιών και νέων προτύπων συμπεριφοράς, τόσο από τα παιδιά όσο και από την τοπική κοινωνία.

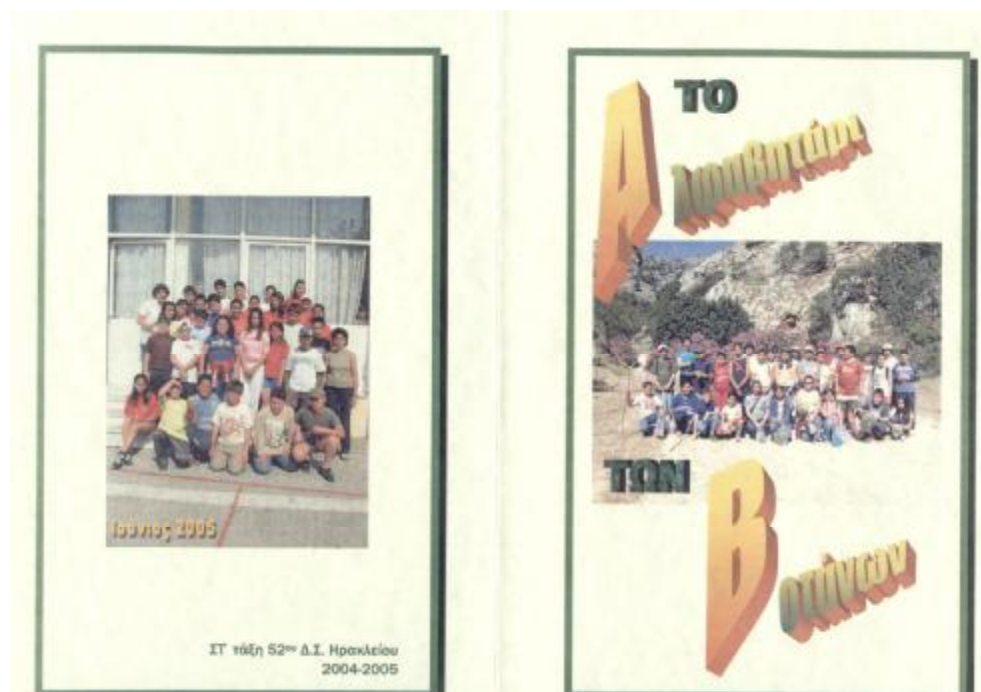
Οι μαθητές, μέσω της ενασχόλησής τους με το σχολικό κήπο, στη σχεδόν «ανύπαρκτη» αυλή μας, έδωσαν το καλό παράδειγμα στο Δήμο και τους σχετικούς φορείς για δημιουργία βοτανικού κήπου στην πόλη μας για ανάδειξη και διάσωση των σπάνιων φυτών από το μεγάλο πλούτο των ενδημικών της Κρήτης.

Συμπερασματικά, το πρόγραμμα που υλοποιήσαμε φέτος, μας βοήθησε να κατανοήσουμε ότι η «πολυφαρμακία», χαρακτηριστικό δείγμα της εποχής μας, η αλόγιστη χρήση εντομοκτόνων και άλλων οικιακών καθαριστικών, θέτουν σε άμεσο κίνδυνο το περιβάλλον και την υγεία μας. Η ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και αφύπνιση είναι καθήκον όλων μας και υποχρέωσή μας η καθημερινή προσπάθεια για υιοθέτηση φιλοπεριβαλλοντικών στάσεων και συμπεριφορών.

Μας συνδέουν άρρηκτοι δεσμοί με το περιβάλλον μας και ο άνθρωπος μ' αυτό θα πρέπει επιτέλους να πάψει να έχει σχέση κυριαρχίας κι εκμετάλλευσης πάνω του, αλλά σχέση αλληλεξάρτησης και σεβασμού. Κάθε φορά που δίνουμε κάτι στο περιβάλλον, αυτό μας το επιστρέφει σε πολλαπλάσιο βαθμό.

Όλοι καταλήγουν στο συμπέρασμα πως μόνο μέσα από την εκπαίδευση ο άνθρωπος μπορεί να διαμορφώσει θετική στάση προς το περιβάλλον. Πιστεύουμε, πως με το πρόγραμμά μας, βάλαμε κι εμείς ένα λιθαράκι σ' αυτή την προσπάθεια.

Φωτογραφία 1. Το εξώφυλλο από το βιβλίο μας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Fray K., μετάφραση Μάλλιου Κ., (1986), *Η μέθοδος project*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη
2. Γεωργόπουλος Α. – Τσαλίκη Ε., (2003), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Gutenberg, Αθήνα
3. Παπαδημητρίου Β., (1998), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και σχολείο*, Τυπωθήτω, Αθήνα
4. Φλογαίτη Ε., (1998), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
5. Θεοφιλίδης Χ., (2002), *Διαθεματική προσέγγιση της διδασκαλίας*, Γρηγόρη, Αθήνα
6. Χαβάκης Ι. *Φυτά και Βοτάνια της Κρήτης*, Ζήτα Ιατρικές εκδόσεις, Αθήνα
7. Σκρουμπής Β. (1998), *Αρωματικά, φαρμακευτικά και μελισσοτροφικά φυτά της Ελλάδας*, Αγρότουπος Α.Ε., Αθήνα
8. Σφήκας Γ. (1994), *Αγριολούλουδα της Κρήτης*, Efstathiadis group, Αθήνα
9. Σφήκας Γ. (2000), *Δέντρα και θάμνοι της Ελλάδας*, Efstathiadis group, Αθήνα
10. 2003, *Όλοι για τα βότανα για όλους*, Ίριδα, Αθήνα
11. Rotier P. και Chast F, (2002), *Το μαγαζάκι του Θεού*, Ψύχαλος,
12. Vermeulen N., (2004), *Εγκυκλοπαίδεια των βοτάνων*, Καρακώτσογλου, Αθήνα
13. Ψιλλάκης Ν. και Μ., *Τα βότανα στην κουζίνα*, Καρμάνωρ, Ηράκλειο
14. Πλυμάκη Α., (1997), *Ο δίκταμνος, το θαυματουργό βότανο της Κρήτης*, Χανιά
15. *Εγκυκλοπαίδεια του αγροτικού και εξοχικού σπιτιού*, Δελφοί, Αθήνα
16. Βιδάκης Ν., (25/8/2000), *Αρωμα Ιστορίας*, εφημ. ΤΑ ΝΕΑ
17. Μανωλάς Χ., (5/6/2004), *Πράσινη καθαριότητα στο σπίτι*, εφημ. ΤΑ ΝΕΑ
18. Οικονομάκης Κ., *Άρωμα Κρήτης*, (4^ο τεύχος), περιοδ. Κρητικό Πανόραμα
19. *Φυσικό νοικοκυριό*, ένθετο στο τεύχος 52, Μάιος 2004 του περιοδ. ΑΡΜΟΝΙΑ
20. Η ιστορία των βοτάνων, ανασύρθηκε στις 9 Φεβρουαρίου 2005, από <http://www.valentine.gr>
21. Τα γιατροσόφια της ελληνικής γλωσσίδας, ανασύρθηκε 9 Φεβρουαρίου 2005, από <http://www.mani.org.gr>
22. Δελουκά Κ., ΔΙΚΤΑΜΟ time!, ανασύρθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2005 από <http://www.rom.gr>
23. Χρονάκη Γ., Κρήτη αιώνια άνοιξη, ανασύρθηκε στις 28 Μαρτίου 2005 από <http://www.stigmes.gr>
24. Τα αρωματικά φυτά έχουν μέλλον στην Κρήτη, ανασύρθηκε στις 28 Μαρτίου 2005 από <http://www.patris.gr>
25. Σκουλάς Ν., Προτάσεις για το Βιο-Περιβάλλον, ανασύρθηκε στις 12 Απριλίου 2005 από <http://www.biopolitics.gr>
26. Πανευρωπαϊκή εκστρατεία Detox, ανασύρθηκε Μάιο 2005 από <http://www.wwf.gr>
27. Επιμελητήριο Λασιθίου, Αρωματικά Φυτά, ανασύρθηκε στις 3 Μαΐου 2005 από: <http://www.epimlas.gr>
28. ΚΕΠΚΑ, Αθηναίοι και περιβάλλον, ανασύρθηκε στις 3 Μαΐου 2005 από <http://www.legalink>
29. Ecolabel, Ένα λουλούδι για καλύτερο περιβάλλον, ανασύρθηκε στις 12 Μαΐου 2005 από <http://www.kepka.org>
30. Τα θεραπευτικά φυτά στην αρχαία Ελλάδα, ανασύρθηκε 17 Μαΐου 2005 από <http://www.7gym-kardits.kar.sch.gr>
31. Π.Σ., Καθαρίζοντας οικολογικά το σπίτι, ανασύρθηκε στις 17 Μαΐου 2005 από <http://www.oikologos.gr>